कश्चन विलक्षणप्रतिभावान् युवा आर्यभटो नाम

डॉ. मु.वि.मोहनः
वरिष्ठानुसन्धाता
संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानम्

व्याख्याकर्ता मल्लिनाथ-सूरिः यथा महाकवि-कालिदासेन सह सम्बद्धः अस्ति, तद्वत् भास्कराचार्यः (प्रथमः) आर्यभटेन सह सम्बद्धः भवति । अर्थात् आर्यभटेन उक्तानां विषयाणां समुचितं विवरणं भास्कराचार्येण (प्रथमेन) कृतम् आसीत् । ऋते भास्कराचार्यस्य कृतेः, आर्यभटेन उक्ताः केचन विषयाः दुर्बोधाः एव तिष्ठेयुः । अस्य भास्कराचार्यस्य वचसा आर्यभटस्य विषये एवं कथ्यते -

नालमार्यभटादन्ये ज्योतिषां गतिवित्तये ।
तत्र भ्रमन्ति तेऽज्ञानबहुलध्वान्तसागरे ॥ *लघुभास्करीयम् १.३*

अर्थात्, 'आर्यभटं विहाय नान्यः कोऽपि ज्योतिषाम् अयनं ज्ञातुं शक्तः, अन्ये केवलम् अज्ञानान्धकारमये सागरे चरन्ति' इति ।

भूमिका

१९ एप्रैल् १९७५ दिनाङ्के भारतेन अन्तरिक्षं प्रति प्रथमः उपग्रहः निक्षिप्तः आसीत् । **भारत-अन्तरिक्ष-अनुसन्धान-संघटनस्य** (**ISRO**) वैज्ञानिकानां षड्विंशतेः मासानां कठोरपरिश्रमेण एषा उपलब्धिः प्राप्ता आसीत् । अस्य उपग्रहस्य नाम "**आर्यभट**" इति कृतम् आसीत् ।

५ एप्रैल् २०१६ दिनाङ्के तत्कालीनः मानवसंसाधनविकासस्य (**HRD**) मन्त्री सु.श्रीः स्मृतिईरानी विदेशे आर्यभटस्य प्रतिमायाः अनावरणं कृतवती । तत् स्थानं सुप्रसिद्धस्य **संयुक्तराष्ट्र-शैक्षिक-वैज्ञानिक-सांस्कृतिक-संघटनस्य** (**UNESCO**) मुख्यालयः, पेरिस-नगरम् आसीत् । भारतस्य गौरवपूर्णक्षणम् आसीत् तत् यतः प्रसिद्धस्य भारतीय-खगोलशास्त्रज्ञस्य आर्यभटस्य कांस्यमय-प्रतिमायाः अनावरणं फ्रान्सदेशे कृतम् आसीत् । तदैव 'शून्यविषये अन्ताराष्ट्रीयसम्मेलनम्' अपि आयोजितम् आसीत् ।

आर्यभटस्य किं वा तत् वैशिष्ट्यम् आसीत् ?

वस्तुतः आर्यभटः इति नाम अत्यन्तं प्रसिद्धं वर्तते । आर्यभटस्य ख्यातिः विदेशेषु अपि प्रसृता अस्ति । विद्यालयेषु बालाः अपि आर्यभटः इति नाम निश्चयेन श्रुतवन्तः एव । परन्तु अस्य महापुरुषस्य जीवनस्य विषये, अस्य जीवनकालस्य विषये, अस्य कृतीनां विषये च न तथा बहुभिः ज्ञातम् अस्ति । अत्र वयम् एतान् विषयान् अवगन्तुं प्रयत्नं कुर्मः ।

पुण्यश्लोकी आर्यभटः

एकात्मतास्तोत्रम् इति बहुभिः नित्यं पठ्यते । तत्र श्लोकद्वयेन प्रसिद्धानां द्वादशानां भारतीय-वैज्ञानिकानां नामानि उल्लिखितानि सन्ति, येषु आर्यभटः अन्यतमः विद्यते – कपिलः, कणादः, सुश्रुतः, चरकः, भास्कराचार्यः, वराहमिहिरः, नागार्जुनः, भरद्वाजः, आर्यभटः, जगदीशचन्द्र-वसुः, चन्द्रशेखर-वेङ्कटरामः श्रीनिवास-रामानुजः च ।

वैज्ञानिकाश्च कपिलः कणादः सुश्रुतस्तथा ।
चरको भास्कराचार्यो वराहमिहिरः सुधीः॥
नागार्जुनो भरद्वाजः *आर्यभटो* वसुर्बुधः।
ध्येयो वेङ्कटरामश्च विज्ञा रामानुजादयः॥ *(एकात्मतास्तोत्रम्)*

कोऽयम् आर्यभटः ?

आर्यभटः स्वस्य जीवनस्य विषये अत्यन्तं स्वल्पम् एव कथयति । आर्यभटीयग्रन्थस्य गणितपादस्य आदौ मङ्गलाचरणश्लोके आर्यभटः कथयति –

ब्रह्मकुशशिबुधभृगुरविकुजगुरुकोणभगणान् नमस्कृत्य ।
आर्यभटस्त्विह निगदति कुसुमपुरेऽभ्यर्चितं ज्ञानम् ॥ *आर्यभटीयम्, गणितपादः श्लो. १*

अर्थात्, आर्यभटः सृष्टिकर्तारं ब्रह्माणं, भूमिं, चन्द्रं, बुधं, (भृगुपुत्रं) शुक्रं, रविं, मङ्गलं, गुरुं, शनिं नक्षत्रगणान् च नत्वा पाटलीपुत्रे यत् प्रशस्तं ज्ञानम् आसीत् तत् कथयति ।

अस्मिन् पद्ये आर्यभटः "कुसुमपुरे" इति स्थानवाचकं पदं प्रयुङ्क्ते । भाष्यकारः (प्रथमः) भास्कराचार्यः एतद् उद्दिश्य स्वस्य आर्यभटीयभाष्ये कथयति "कुसुमपुरं पाटलीपुत्रम्" इति । आर्यभटीयग्रन्थस्य रचनास्थानं पाटलीपुत्रम् आसीत् इति विदुषां मतम् । आर्यभटस्य जीवनम् अपि पाटलीपुत्रे विश्वविद्यालये कुलपतिरूपेण आसीत् इति मन्यते । अतः सः क्वचित् "कुलपः" इति पदेन सम्बुध्यते [**भूगोलवित् कुलप आर्यभटाभिधानः ॥]"** - परमेश्वरस्य भट्टदीपिका इति आर्यभटीयभाष्ये] । आर्यभटस्य जन्मस्थानविषये इदमित्थम् इति वक्तुं पर्याप्तानि प्रमाणानि न उपलभ्यन्ते । अतः तस्य जन्मस्थानस्य विषये विदुषाम् अनेकानि मतानि सन्ति ।

आर्यभटः आ बाल्यात् एव महान् पण्डितः ज्योतिषज्ञः च आसीत् । तस्य त्रयोविंशतितमे वयसि एव सः "आर्यभटीयम्" रचितवान् । सः स्वयं कथयति -

षष्ट्यब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः ।
त्र्यधिका विंशतिरब्दास्तदेह मम जन्मनोऽतीताः॥ *आर्यभटीयम्, कालक्रियापादः, श्लो. १०*

अर्थात्, कलियुगस्य आरम्भात् यदा ३,६०० वर्षाणि अतीतानि, अस्य कलियुगस्य त्रयः पादाः च व्यतीताः, तदा अहम् (आर्यभटः) २३-वर्षीयः इति ।

श्लोके कथित-गणनायाः अनुगुणं सामान्य-युगमानस्य ४९९-तमे वर्षे आर्यभटः २३-वर्षीयः आसीत् । अनेन, अस्य जन्म सामान्य-युगमानस्य ४७६-तमे संवत्सरे आसीत् इति सिद्ध्यति ।

स्वायम्भुवसिद्धान्तस्य उज्जीवकः

ज्योतिषशास्त्रस्य परम्परायां प्रधानतया पञ्च सिद्धान्ताः कथ्यन्ते -

१. पौलीशसिद्धान्तः
२. रोमकसिद्धान्तः
३. वासिष्ठसिद्धान्तः
४. सौरसिद्धान्तः (सूर्यसिद्धान्तः)
५. पैतामहसिद्धान्तः (स्वायम्भुवसिद्धान्तः)

च इति । एतेषु सिद्धान्तेषु ग्रहचाराणां विषये बहु कथ्यते । ग्रहाणां गतिः कीदृशी स्यात्, तेषाम् उदयस्य अस्तमनस्य च कालः कः स्यात्, सूर्यग्रहणं चन्द्रग्रहणं च कदा भवेत् इत्यादयः अनेके विषयाः तत्र उच्यन्ते । परन्तु प्रत्येकं सिद्धान्ते अपि कथितेषु एतेषु विषयेषु काश्चन विसङ्गतयः दृश्यन्ते स्म । आर्यभटः एताः विसङ्गतीः निवारयन् स्वायम्भुव-सिद्धान्तम् उज्जीवितवान् । अतः केरलीयः ज्योतिषज्ञः परमेश्वरः "भट्टदीपिका" इति नाम्ना रचिते स्वस्य आर्यभटीयभाष्ये कथयति -

"सिद्धान्त-पञ्चक-विधावपि दृग्विरुद्धमौढ्योपराग-मुखखेचर-चारक्लृप्तौ ।
सूर्यः स्वयं कुसुमपुर्यभवत्कलौ तु भूगोलवित्कुलप आर्यभटाभिधानः ॥" *परमेश्वरस्य भट्टदीपिका (आर्यभटीयभाष्यम्)*

अर्थात्, 'आर्यभटस्य काले ये पञ्च सिद्धान्ताः आसन् तेभ्यः ग्रहचाराणां गणनायाः अनेके परिणामाः दृग्विरुद्धाः दृश्यन्ते स्म । अतः कुसुमपुरे सूर्यदेवः स्वयं भूगोलस्य ज्ञानी कुलपतिः आर्यभटः इति रूपेण अवतारं कृतवान्' इति ।

तप:स्वाध्यायनिरतः

आर्यभटः ब्रह्मदेवम् उद्दिश्य महत् तपः अकरोत् इति मन्यते । अतः भाष्यकारः (प्रथमः) भास्कराचार्यः कथयति -

आचार्यार्यभटस्तपोभिरमलैराराध्य पद्मोद्भवं
यल्लेभे ग्रहचारसारविषयं बीजं महार्घं स्फुटम् ।
तस्यातीन्द्रियगोचरार्थनिपुणस्पष्टोरुसद्वस्तुनो
व्याख्यानं गुरुपादलब्धमधुना किञ्चिन्मया लिख्यते ॥ *भास्करस्य आर्यभटीयभाष्यम्, गणितपादः*

अर्थात्, 'आचार्यः आर्यभटः निर्मलेन तपसा ब्रह्मदेवम् आराध्य ग्रहचार-विषयकम् अमूल्यं ज्ञानं स्फुटतया प्राप्तवान् । तथाभूतम् अतीन्द्रियविषयकं ज्ञानम् इतोऽपि स्पष्टतया प्रतिपादयितुम् एव अहं (भास्कराचार्यः) अस्य विषये किञ्चित् व्याख्यानं करोमि' इति ।

आर्यभटः स्वस्य ज्ञानप्राप्तेः विषये स्वयमपि कथयति । आर्यभटीयग्रन्थम् उपसंहरन् सः कथयति -

सदसज्ज्ञान-समुद्रात् समुद्धृतं ब्रह्मणः प्रसादेन ।
सज्ज्ञानोत्तम-रत्नं मया निमग्नं स्व-मति-नावा ॥ *आर्यभटीयम् ४.४९*

अर्थात्, 'शुद्ध-अशुद्धज्ञानमयात् ज्योतिष-ज्ञान-सागरात्, अहम् (आर्यभटः) ब्रह्मदेवस्य प्रसादेन स्वस्य बुद्धिनामिकया नौकया तीर्त्वा केवलं शुद्धज्ञानरूपं रत्नं प्राप्तवान्' इति ।

सूर्यदेवयज्वा इति कश्चन द्वादशशतकीयः महान् ज्योतिषज्ञः अपि स्वस्य भाष्ये एतं विचारं कथयति । तस्य वचनानुसारम् आर्यभटः कालक्रिया, गोलः, गणितम् इत्येतेषु विषयेषु प्रवर्तमानान् विसंवादान् अवलोक्य तान् परिहर्तुम् ऐच्छत् । तन्निमित्तं सः ज्योतिष-शास्त्रकर्तारं ब्रह्माणम् उद्दिश्य विमलं तपः आचरितवान् । तस्य तपसा प्रसन्नः ब्रह्मदेवः आर्यभटाय रहस्यमयम् अतीन्द्रियभूतं ज्ञानम् उपदिष्टवान् ।

"आचार्यार्यभटः पुरातनानि कालक्रिया-गोल-लौकिकगणित-प्रतिपादकानि शास्त्राणि कालदैर्घ्यायत्तसम्प्रदायविच्छेद-ग्रन्थवैकल्यादिजनितेन दृग्गणितविसंवादेनाकिञ्चित्कराण्यालोच्य समदृग्गणितं ज्योतिश्शास्त्रं चिकीर्षु तादृशज्योतिर्ज्ञानबीजलाभाय ज्योतिश्चक्रग्रहादेरादिवक्तारं भगवन्तं स्वयम्भुवम् अमलैस्तपोभिराराधयामास । ततः प्रसन्नो भगवांस्तस्मै तादृशमतीन्द्रियम् अतिरहस्यभूतं कालक्रिया-गोल-ज्ञानबीजमुपदिदेश ।" *सूर्यदेवयज्वनः आर्यभटीयभाष्यम्, गीतिकापादः*

आर्यभटीयस्य वैलक्षण्यम्

आर्यभटः तु २३-वयसि एव 'आर्यभटीयम्' नाम सुविख्यातम् अतिमहत्त्वभूतं ग्रन्थं रचितवान् । अस्मिन् ग्रन्थे कथिताः विषयाः महत्त्वभूताः, शिष्टैः पूजिताः इति ज्ञायते । गणितपादस्य आदौ एव "कुसुमपुरेऽभ्यर्चितं ज्ञानम्" इति आर्यभटेन यत् कथितं तदेव अस्य महत्तां द्योतयति । एतं विषयं सूचयन् भाष्यकारः भास्कराचार्यः कथयति -

"अयं किल स्वायम्भुवसिद्धान्तः कुसुमपुरनिवासिभिः कृतिभिः पूजितः सत्स्वपि पौलिशरोमकवासिष्ठसौर्येषु, तेनाह कुसुमपुरेऽभ्यर्चितं ज्ञानमिति ।" *भास्करस्य आर्यभटीयभाष्यम्*

अर्थात्, 'यद्यपि पौलीश-रोमक-वासिष्ठ-सौर्य-सिद्धान्ताः प्रचलिताः आसन्, तथापि आर्यभटेन प्रतिपादितः स्वायम्भुवसिद्धान्तः एव कुसुमपुरनिवासिभिः मानितः आसीत्' इति ।

अस्य ग्रन्थस्य अनेकानि वैशिष्ट्यानि सन्ति । ब्रह्मदेवस्य प्रसादात् प्राप्तस्य अस्य ज्ञानस्य विषये आर्यभटस्य महान् एव अभिमानः आसीत् । अतः सः अस्य ग्रन्थस्य विषयान् प्रशंसन् कथयति -

आर्यभटीयं नाम्ना पूर्वं स्वायम्भुवं सदा नित्यम् ।
सुकृतायुषोः प्रणाशं कुरुते प्रतिकञ्चुकं योऽस्य ॥" *आर्यभटीयम्, गोलपादः ५०*

अर्थात्, 'आर्यभटीयाख्यः अयं ग्रन्थः स्वायम्भुवसिद्धान्तस्य प्रतिपादकः चिरं तिष्ठेत् । यः अस्य तिरस्कारं करोति तस्य पुण्यम् आयुः च विनश्यति' इति ।

नीलकण्ठसोमयज्वा इति प्रसिद्धः कश्चन केरलीयः ज्योतिषज्ञः । तेनापि आर्यभटीयग्रन्थस्य भाष्यं विहितम् आसीत् । तदीये भाष्ये सः कथयति -

"आचार्यार्यभटीयसूत्रितमहागूढोक्तिमुक्तावली-
मालालङ्कृतयो जयन्ति विमला वाचो यदीयाः शुभाः ।
सूक्ष्मा यत्प्रतिभा च गूढगणितं निश्शेषकालक्रियां
भूगोलं ग्रहवास्तवञ्च तदिदं विश्वं स्फुटं पश्यति ॥" ***नीलकण्ठसोमयज्वनः आर्यभटीयभाष्यम्, पु.७***

अर्थात्, 'आचार्येण आर्यभटेन सूत्रमालावत् कथिताः गूढविषयाः मङ्गलमयाः शुद्धाः च सन्तः विजयन्ते । अनेन सूक्ष्मां प्रतिभां प्राप्य गणित-कालग्रिया-गोलविषयैः इदं विश्वं स्फुटं दृश्यते' इति ।

ऐतिहासिकदृष्ट्या अपि अस्य ग्रन्थस्य अद्वितीयं स्थानम् अस्ति । विश्वे उपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु प्रथमः गणिताध्याययुतः ज्योतिषग्रन्थः आर्यभटीयम् एव । एतस्मात् पूर्वे ये नैके ज्योतिषीयाः ग्रन्थाः रचिताः आसन् तेषु गणितस्य पार्थक्येन अध्यायस्य कल्पना न कृता आसीत् । आर्यभटेन एव तत् प्रथमवारं कृतम् । एतस्मात् परं ब्रह्मगुप्तादयः ज्योतिषज्ञाः अपि एतं क्रमं पालितवन्तः । कालान्तरेण गणितस्य एव पृथक् ग्रन्थाः रचिताः । ततोऽप्यग्रे व्यक्तगणितस्य, बीजगणितस्य च पृथक् पृथक् ग्रन्थाः रचिताः आसन् ।

आर्यभटीयस्य ग्रन्थस्वरूपम्

आर्यभटीयग्रन्थे चत्वारः पादाः सन्ति - गीतिकापादः, गणितपादः, कालक्रियापादः, गोलपादः च इति । ग्रन्थेऽस्मिन् आहत्य १२१ श्लोकाः सन्ति । एतेषु केचन उल्लेखनीयाः अंशाः सन्ति - आर्यभटीयसङ्ख्या, परिधिव्यासानुपातः, वृत्तज्यार्धमानानि, कुट्टकम्, भू-परिभ्रमणम्, कालगणना, ग्रहाणां गतिः इत्यादयः ।

आर्यभटीयस्य गणितपादे ३३ श्लोकाः सन्ति । तत्र ३८ विषयाः प्रतिपादिताः सन्ति । यथा, सङ्ख्यास्थानानि, वर्गः, घनः वर्गमूलं, घनमूलं, त्रिभुजवृत्तादीनां क्षेत्रफलम् इत्यादयः । तेषु पाटीगणितम्, बीजगणितं, क्षेत्रगणितं, ज्योत्पत्तिः (त्रिकोणमितिः) इत्येते भागाः अन्तर्भवन्ति । एते -

१. मङ्गलाचरणम्
२. सङ्ख्यास्थाननिरूपणम्
३. वर्गः
४. घनः
५. वर्गमूलम्
६. घनमूलम्
७. त्रिभुजक्षेत्रफलम्
८. षडश्रिघनफलम्
९. वृत्तस्य क्षेत्रफलम्
१०. गोलघनफलम्
११. समलम्बचतुर्भुजस्य स्वपातरेखे क्षेत्रफलं च
१२. सर्वक्षेत्राणां फलम्
१३. व्यासार्धतुल्यज्या
१४. वृत्ते परिधिव्यास-सम्बन्धः
१५. छेद्यकविधिना-ज्यानयनम्
१६. प्रकारान्तरेण खण्डज्या

१७. वृत्तादिसिद्धिः समभूरध-ऊर्ध्वकरणं च
१८. स्ववृत्तविष्कम्भार्धम्
१९. प्रदीपच्छायाकर्म
२०. शङ्कुच्छायाद्वयेन दीपच्छायाप्रसारज्ञानम्
२१. भुजाकोटिकर्णन्यायः
२२. वृत्ते अर्धज्याशरयोः सम्बन्धः
२३. वृत्तावगाहशरज्ञानम्
२४. श्रेढीगणितम्
२५. गच्छज्ञानम्
२६. एकोत्तराद्युपचितिघनः
२७. वर्गचितिघनः-घनचितिघनश्च
२८. प्रकारान्तरेण राशिद्वयसंवर्गज्ञानम्
२९. गुणकारयोः आनयनम्
३०. मूलफलज्ञानम्
३१. त्रैराशिकम्
३२. भिन्नानां भाजनम्
३३. कलासवर्णनम्
३४. विपरीतकर्म
३५. अनेकवर्णसीकरणविशेषः
३६. एकवर्णसमीकरणणम्
३७. योगकालज्ञानम्
३८. कुट्टाकारः

आर्यभटीयस्य भाष्यकाराः

आर्यभटीयस्य प्रामुख्यस्य अपरं निदर्शनम् एतद् अस्ति यत् अस्य ग्रन्थस्य अनेकैः ज्योतिषज्ञैः अनेकासु भाषासु भाष्याणि रचितानि। केचन विद्वांसः ये आर्यभटीयभाष्यं रचितवन्तः तेषां नामानि अधः प्रदर्श्यन्ते -

१. भास्कराचार्यः (प्रथमः)
२. प्रभाकरः
३. सोमेश्वरः
४. सूर्यदेव-यज्वा
५. परमेश्वरः
६. यल्लय्यः – सूर्यदेवकृतभाष्यस्य टिप्पणीकारः
७. नीलकण्ठ-सोमयाजी
८. रघुनाथराजः
९. माधवः
१०. भूतिविष्णुः
११. घटीगोपः
१२. कोदण्डरामः

१३. विरूपाक्षः (तेलुगु-भाषायाम्)
१४. कृष्णदासः (मलयाल-भाषायाम्)
१५. कृष्णः (मलयाल -भाषायाम्)
१६. घटीगोपः (मलयाल -भाषायाम्)
१७. अज्ञातकर्तृकः (मराठी-भाषायाम्)

आर्यभटीयस्य प्रभावः

आर्यभटीयग्रन्थस्य आधारेण अनेके विद्वांसः ज्योतिषग्रन्थान् व्यरचयन् । नवमशतकीयः ज्योतिषज्ञः (प्रथमः) भास्कराचार्यः त्रीन् ग्रन्थान् रचितवान् -

आर्यभटीयभाष्यम् लघुभास्करीयम् महाभास्करीयम्

इति । एतान् ग्रन्थान् सः "आर्यभटकर्मनिबन्धनम्" इति उल्लिखति । अर्थात्, आर्यभटेन प्रतिपादितानां विषयाणाम् एव आधारेण रचिताः इमे ग्रन्थाः इति । केरलीयैः ज्योतिषज्ञैः आर्यभटस्य मतम् अवलम्ब्य अनेके ज्योतिष-ग्रन्थाः रचिताः । 'करणरत्नम्' इत्यस्मिन् ग्रन्थे आर्यभटेन कथितविधिना ग्रन्थकारेण देवेन कथ्यते -

आर्यभट-शास्त्र-जलधिं मति-नावा दूरमखिलमवगाह्य ।
लब्धं मयेदमखिल-ग्रहांशु-जटिलं करणरत्नम् ॥

अर्थात्, 'आर्यभटीयाख्ये शास्त्र-समुद्रे स्वमति-नौकया अवगाह्य सर्वग्रह-कान्ति-रूपम् इदं करणरत्नं मया प्राप्तम्' इति ।

१. लघुभास्करीयं, महाभास्करीयं च (प्रथमः भास्कराचार्यः)
२. करणरत्नम् (देवः)
३. ग्रहचारनिबन्धनम् (हरिदत्तः)
४. शिष्यधीवृद्धिदः (लल्लाचार्यः)
५. करणप्रकाशः (ब्रह्मदेवः)
६. भटतुल्यः (दामोदरः)
७. करणपद्धतिः (पुदुमन-सोमयाजी)
८. आर्यभटसिद्धान्त-तुल्यकरणम् (वीरसिंहः)

आर्यभटीयग्रन्थस्य ख्यातिः विदेशेषु अपि प्रसृता आसीत् । एषः ग्रन्थः अरब-देशं प्रति नीतः आसीत्, ततः अबुल्-हासन्-अह्वासी इत्यनेन अरबी-भाषायाम् अनूदितः आसीत् ।

एष उपसंहारः

आर्यभटस्य जीवनं कृतिं च वीक्ष्य इदं निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते यत् आसौ कश्चन प्रातर्वन्दनीयः महापुरुषः एव इति । भास्कराचार्यः तु एनं व्यासाचार्येण तोलयति । यथा भगवान् वेदव्यासः स्वरचनाभिः लोकानाम् उपकारम् अकरोत्, तद्वत् आर्यभटः अपि लोकसङ्ग्रकार्यं कृतवान् इति ।

अतीन्द्रियार्थावगतेस्तपोभिः परोपकारक्षमकाव्यदृष्टेः ।
योऽलङ्कृतेरव्ययमन्वयस्य पराशरस्यानुकृतिं चकार ॥ *आर्यभटीयभाष्यम् १.१*

अर्थात्, 'आर्यभटः स्वतपसा इन्द्रियाणाम् अगोचरान् विषयान् ज्ञात्वा लोकस्य उपकाराय सुशोभितेन काव्यसृष्टिहेतुना पराशरपुत्रः व्यासः इव कार्यम् अकरोत्' इति ।

अतः यावद् अमूनि ज्योतींषि लोकेषु तिष्ठन्ति, तावद् आर्यभटस्य नाम अस्माकं मुखेषु विलसत्येव । उक्तं च भास्कराचार्येण लघुभास्करीये -

काले महति देशे वा स्फुटार्थं यस्य दर्शनम् ।
जयत्यार्यभटः सोऽब्धिप्रान्तप्रोल्लङ्घिसद्यशाः॥ *लघुभास्करीयम् १.२*

अर्थात्, 'यस्य ख्यातिः सागरान् तीर्त्वा दूरदेशान् प्राप्नोत्, यस्य शास्त्रग्रन्थः अधुना अपि ग्रहकालादिविषयकं परिणामं स्फुटं कथयति, सः आर्यभटः विजयते' इति।